

veelal onderbelicht blijven. Met name de leertijd van de weeskinderen die op ambacht waren besteed komt dank zij de systematische verwerking van de weeshuisrekeningen beter uit de verf dan elders. Ook de ontwikkeling van de aantallen kinderen weet Vis plausibel te reconstrueren, al blijft de reden van sommige schommelingen onduidelijk. Zijn reconstructie van de achtereenvolgende bouwstadia en de indeling van het gebouw corrigeert mijn eigen presentatie, maar blijft op onderdelen noodgedwongen zelf wat tentatief. Kennisneming van mijn negen maanden eerder verschenen boek had Vis overigens voor een aantal onnauwkeurigheden kunnen behoeden, niet alleen over Evert Willemsz. en zijn familie, maar ook over Woerden en zijn bewoners (zo over het bevolkingsaantal, op pagina 248 verkeerd geïnterpreteerd). Daartegenover staat dat hij mijn gegevens op onderdelen corrigeert en mijn veronderstellingen dank zij de seriële aanpak soms weet te relativiseren. Het moet mij slechts van het hart dat auteur en uitgever zich bij het omslagontwerp en de illustraties wel wat eleganter van de *Wegen van Evert Willemsz.*- hadden kunnen onderscheiden.

Willem Frijhoff

M. A. W. Gerding, *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950* (Dissertatie Wageningen 1995, HES Studia Historica XVIII, AAG Bijdragen XXXV; Wageningen: Afdeling agrarische geschiedenis Landbouwwuniversiteit Wageningen, 't Goy-Houten: HES uitgevers, 1995, 533 blz., ISBN 90 6194 298 5).

Eeuwenlang was turf in de Nederlanden de meest gebruikte energiedrager. Vanaf ca. 1550 kwam een aanzienlijk deel van de in ons land verstookte turf uit de noordoostelijke productiegebieden. De aard van het veendersbedrijf en de omvang van de productie in de verschillende deelgebieden in de vier provincies in het noordoosten van ons land worden in deze studie nauwgezet en op grond van een groot aantal bronnen beschreven. Volgens de schrijver kan men het centrale thema van zijn boek 'simpelweg' samenvatten in de vraag: waar is wanneer hoeveel turf gewonnen? Daarmee wekt hij de indruk dat het hem gaat om het vaststellen van het productievolume in de 72 deelgebieden die hij heeft onderscheiden. De verveningsgeschiedenis van elk van die gebieden wordt in een fraaie schets beschreven en vervolgens wordt een schatting gemaakt van de omvang van de turfproductie ter plaatse. Deze beschrijvingen verzekeren het boek van een vaste plaats in de geschiedschrijving van de vervening in Nederland. Ten einde een beeld te geven van de economische betekenis van de veenderij in deze gebieden, wordt in de voorlaatste hoofdstukken ook nog uitgebreid ingegaan op het vervoer en de afzet van de turf die in de noordoostelijke winningsgebieden werd geproduceerd. De schrijver besluit met een hoofdstuk waarin een overzicht wordt gegeven van vier eeuwen turfwinning. Daarna volgen nog bijna honderd pagina's met bijlagen.

De schattingen van de turfproductie in de verschillende deelgebieden spelen een belangrijke rol in het betoog van de schrijver. Om de gegevens over de omvang van de productie in de verschillende gebieden onderling vergelijkbaar te maken, heeft hij alle getallen omgerekend naar een standaard 'dagwerk' van 10.000 turven (11). Dat is een goed uitgangspunt, maar de wijze waarop hij zijn gegevens heeft bewerkt, is daarmee nog niet te controleren. Schrijver verwijst daarvoor weliswaar naar Bijlage 1.1 (373-374: veenmaten), maar de daar verstrekte gegevens zijn volstrekt corrupt. De gemiddelde afmetingen van de lange hoogveenturf worden hier gesteld op 45 x 12 x 15 cm. Dat is curieus. Een turf van bijna een halve meter lengte? Daar valt toch niet mee te werken? Verder wordt in Bijlage 1.1 gesteld dat die lange hoogveenturf met een gemiddelde grootte van 45 x 12 x 15 cm een volume had van 0,054m³. Nog curieuzer! !

45 x 12 x 15 cm maakt 0,0081 m³ en niet 0,054 m³. Dat is een aanmerkelijk verschil! De opgegeven grootte van 0,054 m³ kan in geen geval juist zijn: op grond daarvan zou een turfton (= 40 turven) een grootte hebben gehad van 2,16 m³! Ik kan mij geen turftonster voorstellen die met een dergelijke inhoudsmaat overweg zou kunnen. Maar het verhaal is nog ongeloofwaardiger. De auteur stelt in deze bijlage dat het natte veen in Drenthe een volume had van 110 m³ per dagwerk van 10.000 turven. Daaruit volgt dat een turf in natte toestand gemiddeld een volume gehad moet hebben van 110: 10.000 = 0,011 m³ = 11 dm³. Dat komt overeen met een gewicht van ruim 10 kg per turf. Vertwijfeld vraag je je dan af of de auteur wel weet hoe een turf eruit ziet!

Wat er rekenkundig precies is fout gegaan, is niet af te leiden uit de gepubliceerde gegevens. Duidelijk is echter dat het bijzonder gevaarlijk is om een grootse rekenkundige constructie te maken zonder ook maar op één punt de uitkomsten van de berekeningen te toetsen aan onafhankelijke feiten. In het begin van de negentiende eeuw werden de tabellen van J. C. Honken gebruikt om de grootte van een partij gestapelde turf om te rekenen in tonnen, afhankelijk van de grootte van de gebruikte turfton (Borger, *De Veenhoop* (1975) 189-191). Die tabellen boden de schrijver dus een mogelijkheid om de gehanteerde maten te toetsen aan andere gegevens. Verder is bekend dat de grootte van de turfton in 1827 bij de wet werd gesteld op 200 liter, maar volgens Drentse klagers over de herinvoering van de turfaccijns was de feitelijke inhoud van de turfton slechts 134 dm³ groot. Ook met dat gegeven heeft de schrijver kennelijk niets gedaan. Een andere mogelijkheid voor een controleberekening lag in de bewaard gebleven peilingen van de dikte van het veen in Zuidoost-Drenthe uit de tijd voorafgaande aan de afgravingen. Waarom zijn die niet in de beschouwingen betrokken? Daarmee hadden ernstige fouten voorkomen kunnen worden.

Maar er is nog meer fout gegaan. Het gaat hier namelijk om een dissertatie die verdedigd is aan de Landbouwuniversiteit te Wageningen. Ik kan mij goed voorstellen dat de promotor in zijn discussies met de promovendus de aandacht vooral heeft gericht op de hoofdzaken van de studie en minder heeft gelet op de toelichtende details die in de bijlagen zijn opgenomen. Maar dat geen van de leden van de leescommissie de moeite heeft genomen om de betrouwbaarheid van de grondslagen van al die berekeningen te toetsen, dat vind ik verbijsterend. Het behoort toch ook tot de kwaliteitsbewakende taak van de leescommissie om promovendus én promotor te beschermen tegen het ongemerkt binnensluipen van dit soort akelige fouten in een manuscript?!

Maar nu het boek. Onmiskenbaar gaat het hier om een belangrijk boek van een vakkundig geschiedschrijver. De juistheid van de verleende doctorsgraad staat dan ook volstrekt niet ter discussie. Ook het bijgevoegde cijfermateriaal oogt betrouwbaar, al is dat vanwege de bovengenoemde redenen niet te controleren. En juist die controleerbaarheid is van groot belang voor de verdere discussie over het gebruik van turf in het verleden. Er wordt op het ogenblik namelijk onderzocht in hoeverre de uit andere bronnen bekende fluctuaties in het CO₂-gehalte in de atmosfeer in onze streken verklaard kunnen worden uit de omvang van de turfconsumptie in de Nederlanden gedurende de laatste 200-800 jaar. Het zal duidelijk zijn dat deze dissertatie voor die actuele problematiek belangrijke historische bouwstenen aandraagt. Maar dan moet wel navolgbaar zijn hoe de schrijver de productiecijfers heeft omgerekend naar volumes vergraven veengrond. Anders is het lastig om de door de schrijver gepubliceerde gegevens te gebruiken bij het preciseren van de schattingen van de uitgestoten hoeveelheden CO₂ in het verleden. Het is dan ook ten zeerste gewenst dat de schrijver op korte termijn nog eens terugkomt op de door hem gehanteerde rekenmethoden. Het belang van zowel zijn boek als de discussie over de CO₂-uitstoot in het verleden rechtvaardigt zo'n nadere toelichting.

Tot slot nog iets over de door Leenders en Stol bepleite diffusie-thesen. Terecht wijst Gerding

erop dat er al vóór het begin van de zestiende eeuw in Noordoost-Nederland systematisch en marktgericht is verveend. Maar dat is niet de kern van de discussie. In de tweede helft van de zestiende eeuw heeft het vervenersbedrijf in Noordoost-Nederland een proces van schaalvergroting doorgemaakt waardoor de kosten per eenheid product belangrijk konden worden verlaagd en nieuwe technieken toegepast. De vraag is nu: was dat een autonome Groninger ontwikkeling of hing dat samen met de expansie van het sociaal-economische systeem van de (zuid)westelijke Nederlanden. Het antwoord op die vraag zou nog eens overwogen moeten worden, mede in het licht van de feiten die dr. W. A. Ligtdag (*De Wolden en het water*) onlangs heeft gepubliceerd.

G. J. Borger

G. Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Dissertatie Nijmegen 1994, Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden; Nijmegen: SUN, 1994, 702 blz., f69,50, ISBN 90 6168 403 X).

Rooijackers opent zijn dissertatie (KU Nijmegen, 1994) met een symbolische *Thesenanslag*: in 1994 werden een gevilde reeget en twee paar konijnenoren aan de kerkdeur van Hoogeloon gespijkerd. Journalisten konden niet meer met die daad overweg, de pastoor ('best wel geschokt') begreep het misschien beter dan Rooijackers suggereert, en ook de politie was niet echt onthand. Maar het geval interesseert hem vooral omdat het goed illustreert waar het hem om gaat: hij herkende er onmiddellijk 'structurele vormelementen' in die deel uitmaken van het regionaal ritueel repertoire van Oost-Brabant. De symbooltaal ervan bleek echter nog maar door weinigen te worden verstaan, ze is een 'nagenoeg dode taal' geworden. Rooijackers wil in zijn boek die taal (de 'betekenisinhouden') reconstrueren door systematisch de uiteenlopende cultuurvormen uit het verleden contextueel te duiden. In de titel van zijn boek noemt hij dat vorm- en betekenisveld 'volkscultuur' — een beladen en riskante term. In de tekst wordt echter duidelijk dat Rooijackers hier geen beperkte sociale betekenis aan wil geven, maar er veeleer een breed dekkend cultuurbegrip onder verstaat dat verwijst naar datgene wat het gehele volk in beginsel gemeenschappelijk heeft: de rituele vormgeving van het dagelijks leven.

Rooijackers' boek is bedoeld als een vertaalslag van het lopend volkskundig onderzoek in de richting van de sociale wetenschappen. Dat valt in zijn definities te merken. Hij definieert het 'overkoepelende begrip volkscultuur' heuristisch als 'een stelsel van groepsculturen (culturele circuits)... die beschikken over specifieke routines (gedragsrepertoires) en vaste codes (rituelen)'. Zijn benadering draait daarbij 'om de wisselwerking tussen betekenisgeving en vormgeving in een pluriform stelsel van groepen waarin machtsverschillen een grote rol spelen' (10). Groepen, netwerken en cultuurbemiddeling staan dus centraal. Omdat vormgeving en betekenisgeving niet even stabiel zijn maar aan wisselende veranderingsritmes beantwoorden, verloopt het proces niet lineair. Een evolutionistisch moderniseringsdenken dat een voortdurende groei van rationaliteit in de wereld postuleert, zoals een oudere sociaal-economische geschiedenis dat wilde, wijst Rooijackers dan ook resoluut af.

Nu is de wisselwerking tussen vorm en betekenis niet rechtstreeks kenbaar. Historische volkscultuur wordt bijna steeds via bronnen van normatieve aard overgeleverd: voorschriften, verbodsbepalingen, kerkelijke of gerechtelijke vormen van repressie, verontwaardigde verslaggeving van tegenstanders. Rooijackers construeert daarom een interpretatiemodel dat de wisselwerking tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk naar voren haalt, en de bronnen zoveel mogelijk op hun normatieve lading schoont. Dat hij de volkscultuur zo soms 'volksker' invult dan zij in werkelijkheid moet zijn geweest, is een methodologisch euvel dat we maar